

«...Наперед війська виїхала,
шабелькою та й вимахнула...»

Жінка зі зброєю в історії козацької України. Міфи і реалії

Козацька доба, без сумніву, була й залишається однією з найяскравіших сторінок української історії. Народ вірив у невичерпну силу козацьку, і відважні лицарі ставали його героями. Їх оспівували в піснях і думах, вони виростали в надлюдські образи в легендах і переказах. А от українська жінка постійно залишалась поза увагою дослідників козащини. Бо інтерес до становища жінок зводився до вивчення козацького аскетизму, себто відречення запорожців від сімей та зосередженні їхніх моральних, розумових і фізичних зусиль на військовій справі.

Згадаймо Кулішеве: «Не ступай, бабо, ногою у Січовий кіш, лучче в домовину» А мірилом ставлення козацтва до жінок дослідники XIX–XX століть обрали відомої українську пісню про Сагайдачного і невеселу долю його жінки:

Ой на горі да женці жнуть,
А під горою
Попід зеленою
Козаки йдуть.
А попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Веде запорізьке
Хорошенько!
А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн та люльку,
Необачний!...

Дехто з дослідників української минувшини навіть був переконаний, що, живучи на дніпровських островах, козаки байдужі до звичайних мирських радощів, а драматичні події української історії XVI–XVII століть — війни, козацько-селянські повстання та постійна ворожнеча не сприяли цивілізованому устрою життя, розхитували шлюб і сім'ю.

«Безшлюбний», аскетично налаштований козак в шароварах і вишиванці в уяві широкого загалу поступово став ідеалом, а далі — незаперечним «українським архетипом чоловіка».

Пошуки «жінки зі зброєю» ми почнемо з того, що в межах XVI —

останньої чверті XVIII століття українські землі входили до складу Великого князівства Литовського, Польсько-Литовської держави — Речі Посполитої, а з 1654 р. були приведені у тісний зв'язок з державним устроєм Московської держави.

Особливі умови життя на окраїних землях сприяли виробленню у степового населення таких рис характеру, які б забезпечували їм можливість виживання в умовах постійної небезпеки. Мінливий ритм існування, де щохвилини людина мусила бути готовою перейти від мирних занять до війни, покладаючись лише на власну кмітливість, мужність та Божу ласку, вимагав інакшого внутрішнього закону й порядку, аніж той, що був вироблений інституціями стабільного світу.

Зрозуміло, що в Степу, де сила панувала над правом, зброя, а не закон, розв'язувала більшість суперечок, виховувались люди сильні, енергійні та хижі, які могли оборонитись і від чужих, і від своїх. Подібні обставини життя мусили відбитись не лише на чоловіках, а й на жіноцтві, і через те тогочасна українка повинна була виявляти «загальну грубість і нахил до на-

сильства». Живучи в багатих на дикого звіра, рибу, птицю і різноманітні небезпеки «пограничних» місцевостях, жінка мусила бути не лише турботливою матір'ю та підприємливою господинею, але й безстрашним воїном, здатним захистити себе і свій дім від нападників. Такі умови життя повинні були невідворотно впливати на характер жінки, виховували з неї енергійну, «напівчоловічу натуру, здатну до скорботи і до самих жахливих випробувань». Повне небезпек життя на окраїнних землях давало більше простору для жіночої самодіяльності, аніж розкішні палаци затиснутої в лещата регламентів та релігійного догматизму Європи.

Шукаючи жіночі сліди, ми будемо «збирати все, що залишили по собі люди», «критично відтворювати і ретельно аналізувати щонайменші свідчення» про минуле...

Виходячи з цього, зосередимо увагу перш за все на легендах і переказах, записаних фольклористами на теренах колишнього Запорозжя, історико-географічної області, яка протягом тривалого часу відігравала роль своєрідного культурного центру Нижньої Наддніпрянщини і була тісно пов'язана з утвердженням на історичній арені войовничої чоловічої спільноти — козацтва.

Відбиття дійсності в такому типі історичних джерел має характер художнього її осмислення. Проте фольклор за своє багатівкове існування виробив досить стійку систему художніх образів, які своєрідно і неповторно відображають реальне життя.

Таким чином, ми матимемо не простий набір усних (фольклорних) історичних джерел, а домінуючу суспільну сітку цінностей, що була характерною для козацької епохи, і в світлі якої повинна постати принадність або непринадність становища жінки, побаченого крізь призму чоловічих уявлень про «благо».

Почнемо з записаного Д. Яворницьким на Катеринославщині переказу «Могила Настина» (в інших варіантах «Могила Насті»). В цьому переказі присутній опис зовнішнього вигляду та сценаріїв повсякденного життя відважної отаманши на ймення Настя. Переказ розповідає про те, що Настя носила шаб-

лю, шаровари, шапку і «держала у себе ватагу козаків, а ніхто того не знав, що вона дівка... Кілька років правила вона за козака. А як умерла, то тоді тільки їй дізналися, що вона дівка». Відвага, сила і хоробрість цієї жінки, очевидно, були настільки великими, а її дії як ватажка настільки вправними, що козаки навіть не здогадувались про те, що ними керує «отаманша». Як бачимо, образ жінки-войовниці включає в себе в даному випадку доволі розповсюджену на українських землях в XVI — першій половині XVII століття традицію перевдягання в чоловічий одяг, підмальовування вусів, гоління голови і т. ін. Інформацію про це подають як усні, так і письмові джерела ко-

Відважна отаманша на ім'я Настя носила шаблю, шаровари, шапку і ...«держала у себе ватагу козаків, а ніхто того не знав, що вона дівка».

зацької доби. Італійський і польський історик початку XVII ст. Олександр Гваньїні, описуючи події 1524 року на Поділлі, зазначає, наприклад, що серед загиблих захисників замку Прухнік були знайдені й тіла переодягнених у чоловічий одяг жінок. «Для того, аби їх не розпізнали, жінки поголили собі голови». Мемуарист М. Литвин також звертає увагу сучасників на те, що жінки шляхетного стану, як і простолюдинки, мають право вільно «бувати в товаристві чоловіків (на відміну від татарських і московських. — О.К.) і носити майже чоловіче вбрання...»

В записаному Г. Надхіним на Катеринославщині у другій половині XIX ст. переказі ми знайшли інформацію про рівень впливу жінки на традиції та повсякденне життя войовничої козацької спільноти. «...У запорожців був звичай інколи прощати злочинцеві, якщо котрась із місцевих дівчат відважувалась вийти за нього заміж». Як бачимо, переказ свідчить про те, що на Запорозжжі були і «місцеві дівчата», і «місцеві» звичаї одруження, і «місцеве» шлюбне право, а отже й «місцеві», народжені біля татарських кордонів діти.

Цікаво, що схожий за змістом переказ в кінці XIX ст. записав на Волині і відомий український історик О. Левицький. В ньому також роз-

повідається про те, що «...молодий козак за якийсь злочин був засуджений до смертної кари. Коли був прочитаний декрет і кат підвів засудженого до плахи, із натовпу вийшла молода дівчина і накрила платком його голову, даючи тим самим знак, що вона обирає його собі в чоловіки і тим звільняє від страти».

Документальне підтвердження побутування на українських землях такого типу козацької звичаєвості ми віднайшли і серед записів, занесених до книги гродської Луцької. В одному з документів говориться про те, що в 1606 році на Волині, в м. Олика, в магістратському суді розглядалась справа слуги литовського підстоля Миколая Глібовича Януша Кобринця, який служив у того Глібовича «службу гайдучькою» і за вбивство товариша «был осаженным на горло», себто засудженим до смертної кари. Під час розгляду цієї справи «одна чесна дівчина із міщанок побажала взяти з убивцею шлюб». Дівчина привселюдно звернулася до «шляхетних і учтивих людей», які були присутні при розгляді справи, «бажаючи його (злочинця) собі впросити в стан святий малженський». Януш Кобринець відразу ж погодився на цю пропозицію і в присутності свідків був спочатку обвінчаний з цією дівчиною, а по-

...У запорожців був звичай інколи прощати злочинцеві, якщо котрась із місцевих дівчат відважувалась вийти за нього заміж.

тім звільнений з-під варти. Відповідний запис про звільнення козака від смертної кари був занесений і до книги гродської Луцької.

А от в переказі, записаному краєзнавцем А. Ковальовим на Дніпропетровщині (в межах колишніх Запорозьких Вольностей), знаходимо безсторонню розповідь про те, що в повстанні під проводом Якова Острянина (1638 р.) активну участь брала дружина козацького сотника Семена Мотори — Варвара. Особливо відзначилась ця Варвара під час захисту повстанського табору біля Жовнина на р. Сулі. Острянин нібито доручив Варварі Моторі стріляти особливо важливих персон у ворожому таборі, приставивши шість козаків заряджати мушкети та готувати стріли для неї.

За переказом, розвідники Потоцького виявили, що джерелом «особливого зла» з боку козацького табору є відьма, яка безпомилково підстрілює ротмістрів та вельмож. Перебіжчик реєстровець повідомив, що та відьма зветься Варварою Кодак. «Потоцький нібито наказав відкривати гарматний вогонь по всякій жінці, яку буде помічено в козацьких шанцях. Дуже багато жіноцтва полягло від розривів порохових ядер», серед них, за переказом, загинула і Варвара Мотора.

Аналіз литовських, польських і московських офіційних актів від-

повідного періоду підтверджує той факт, що українські жінки були активно включені у військову структуру Великого князівства Литовського, в структуру прикордонних військових формувань Речі Посполитої і навіть в структуру козацького війська.

Документи свідчать, що серед козаків постійно знаходилась достатньо велика кількість жінок, які супроводжували їх у походах. Це, як правило, були, «білоголові» — дружини козацької старшини та заможних козаків, «дівки-бранки», куховарки, «ворожки-чарівниці», оточені гуртами помічниць, які, за необхідності, виконували різноманітні функції від зв'язкових до

шпигунів, диверсантів, розвідниць і таке інше. Сучасник розгрому підрозділу козацького полковника Донця під містом Заславом, польський поет середини XVII ст. М. Кучкаревич зазначав, що, ввірвавшись в козацький табір, поляки захопили «козацьку чарівницю Солоху», яку спочатку піддавали тортурам, а потім спалили.

Автор козацького літопису Самійло Величко та вже згаданий М. Кучкаревич розповідають про те, що сестра полковника Донця, яка брала участь у цьому поході, також добре зналася на чарах, «пробувала щастя в козацьких герцях», що личить лише найвідважнішим воїнам, і навіть керувала козацьким підрозділом.

Військова активність жінок шляхетного стану в близьких до Степу місцевостях також була в ті часи, за свідченням письмових джерел, доволі звичаєм явищем.

У 1609 році войовнича волинська княгиня Софія Ружинська, узгодивши свої дії з чоловіком, князем Романом Ружинським, вкупі зі своєю помічницею Ганною Комаровською та її чоловіком Кевличем, «приспособивши себе немало обчыхъ и посторонныхъ людей на помочъ» напала на чолі шеститисячного добре озброєного і організованого війська на с. Черемошку, маєток князів Корецьких. «Обычаемъ неприятельскимъ» оточила замок і місто, а

потім «въ трубы, сурмы и бубны вдаривши и окрикъ (галас) великий справивши» (тогочасна військова тактика штурму укріплень. — О.К.), взяла їх штурмом після завязаного бою. Військо, очолюване княгинею Ружинською, «помордувало» й «позабивало» населення села, пограбувало все майно, а сама Черемушка була «на корень» спалена. Під час таких виступів, зазначає українська дослідниця Наталія Мірза-Авакянц, жінки зазвичай озброювались, як тогочасні вояки, носили панцирі, мали холодну та короткоствольну вогнепальну зброю.

Набув широкого розголосу серед жителів Волинського воеводства і виступ ще однієї волинської амазонки — шляхетної пані, невістки Луцького біскупа (єпископа) Ганни Борзобагатої-Красенської. Ця сильна і дуже войовнича жінка забрала в свої руки всі справи свого чоловіка, тестя, врешті — справи цілої єпархії. Вона сперечалась з сусідами, організовувала збройні наїзди на їхні маєтки та села. Коли її чоловік посварився з князем Андрієм Курбським і польський король Стефан Баторій, ставши на бік Курбського, присудив князеві значну суму грошей з Красенських, Ганна не погодилась закінчити цю справу миром. Вона рішуче повстала проти рішення Баторія і привселюдно оголосила про невиконання судового декрету. Тоді король наказав силою примусити Красенських виконати судові рішення, зібравши для цього «посполите рушіння» (військо) цілого повіту. Але й після цієї погрози войовнича жінка не здалась. Вона заявила нападникам про те, що «будет до горла свого боронити» власну маєтність і скарб. Шляхта цілого повіту відступила без бою. Після цього вкрай розгніваний король оголосив «посполите рушіння» (збір війська) цілого Волинського воеводства і 11 серпня 1582 року воно виступило проти Красенських. Але й цього разу смілива волинська жінка взяла верх над хоробрим польським королем. От що написав в своєму рапорті про цю подію судовий виконавець — возний: «...поділивши людей на три частини, пан Василь Борзобогатий-Красенський (чоловік Ганни) ...сам з одним загоном перегородив дорогу на маєтки свої — Колнятичі та

Ставров, і пані жінка його милости Ганна... з двома останніми (один з них — кінний, а другий — гайдуки) розташувалась у долині та загорювала шлях до маєтку Красного з гарматами, гаківницями, рушницями та іншою різноманітною зброєю, яку вживають під час війни... «З сією озброєною силою пан Василь Красенський та його дружина стріляли у вашу милість, пане підстаросто, — писав возний, — і у людей повітових з гармат, рушниць та гаківниць і хотіли забити вашу милість...»

Приклади художнього відображення образу жінки-войовниці,

У пісні про козака Супруна йдеться про військову звитягу жінки, яка воювала з нападами і «гнала бусурманів у полон».

відважної «отаманші» знаходимо не лише у документальних джерелах та переказах, а й в історичних піснях, думках про козаччину.

Так, у пісні про козака Супруна, який, потрапивши в ординський полон, передає сестрі лист з проханням про допомогу, розповідається, про військову звитягу сильної жінки, справжньої степової амазонки, яка воювала з нападами на пограниччі і «гнала бусурманів у полон».

А в народній пісні «Ой у лузі та і при березі» чується жива розповідь про настрої козаків, які нарікають на гетьманську матір, що «хоче нами звоювати турка».

Присутність жінки у войовничому середовищі Нижньої Наддніпряниці засвідчують не лише народні пісні та перекази, а й різноманітні письмові джерела.

Історик Й. Ролле, посилаючись на документи приватних польсько-українських архівів, в кінці XIX ст. зробив спробу вписати активність жінок шляхетного стану в контекст історії Запорозжя. В одному із своїх сюжетів про українсько-татарське пограниччя він описав сценарій участі жінок у викупах та обмінах полонених, які протягом багатьох років проводилися в Запорозькому степу під Пе-

«приговорено було» кошовим отаманом Павлом Козолецьким і «тамошнім товариществом...купно з мертвим тілом схоронити в яму...». Але вдова козака, яка також прибула на цей суд, повідомила присутнім, що її чоловік у свій час заборгував «деяким кредиторам» 223 крб. 50 коп. і запропонувала стягти ці гроші із засуджених до смертної кари козаків...».

Дотичні до заявлених сюжети про присутність жінок на Запорозжжі та в козацькому війську фіксуються в роботах відомого українського історика-джерелознавця Юрія Мицика та Сергія Жеребкіна.

Академік Дмитро Яворницький в своїй «Історії запорізького козацтва», опираючись на письмові джерела, також подав свідчення про те, що у відомості російського генерал-майора Текелі (в 1775 році) всіх жителів Запорозької землі, «тобто козаків і посполитих, чоловіків і жінок було показано 59637 душ». Кошовий отаман Пилип Федорів в тому ж таки 1775 році свідчив в своєму рапорті про те, що в козацьких зимівниках проживали не лише козаки, а й жінки.

Стає очевидним, що в українських воеводствах, біля татарських кордонів, жінка володіла значно більшою свободою, ніж будь-де в глибокій корінній Європі. А обов'язкові для жінки писані закони на прикордонних землях були ті ж, що «що й у Литві, як тут, так і там литовський статут вважався кодексом, з яким треба було узгоджувати своє життя», але одна справа закон, а інша — відмінний від вироблених інституціями стабільного світу звичай. Звичай, за яким активність «прикордонних», «...здатних до самих жажливих випробувань» жінок, очевидно, являла для сучасників узвичаєне явище і набувала рис традиції пограничного життєустрою. Бо саме в цей період, а мова йде про XVI — першу половину XVIII століття, в літературі, музиці та інших культурних практиках польсько-литовської держави, до складу якої входили і українські землі, з'являється достатньо «омужнений» ідеал жінки-войовниці, захисниці південних кордонів Речі Посполитої.

револючною. За словами історика, «в полях під Переволочною можна було побачити не одну зем'янку (жінка шляхетного стану. — О.К.), яка, заручившись листом Яна III (польського короля. — О.К.) до запорозької старшини...і захопивши з собою набитий золотом мішок, поспішала в степ, аби за посередництва Кошового (з яким зустрічалася безпосередньо на Січі. — О.К.) викупити з неволі рідну бранку...».

В 1747 році п'ять козаків-низовиків вбили чумака і пограбували його майно. Трьох з п'яти запорозьців незабаром спіймали і привезли на Січ разом із забитим. Без гаяття часу цих зловмисників

Олександр КРИВОШИЙ,
кандидат історичних наук